

Területi Statisztika

Közzététel: 2026. május 21.

A tanulmány címe:

A városodás területi differenciálódásának két megközelítése a történelmi Magyarországon (1870)

Szerzők:

Kókai Sándor–Szabóné Godzsák Melinda–Tóth Dalma

<https://doi.org/10.15196/TS660304>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Területi Statisztika c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány, vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

- 1) A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Szt.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
- 2) A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
- 3) A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
 - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
- 4) A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, hasznoszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Szt. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
- 5) A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
- 6) A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„Forrás: Területi Statisztika c. folyóirat 66. évfolyam 3. számában megjelent, Kókai Sándor–Szabóné Godzsák Melinda–Tóth Dalma által írt, A városodás területi differenciálódásának két megközelítése a történelmi Magyarországon (1870) c. tanulmány”

- 7) A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH, vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

A városodás területi differenciálódásának két megközelítése a történelmi Magyarországon (1870)

Two aspects of the territorial differentiation of urbanisation in historical Hungary (1870)

Kókai, Sándor

Nyíregyházi Egyetem
E-mail: kokai.sandor@nye.hu

Szabóné Godzsák, Melinda

Tokaj-Hegyalja Egyetem
E-mail: godzsak.melinda@unithe.hu

Tóth, Dalma

Debreceni Egyetem
E-mail: tothdalma123@gmail.com

A tanulmány az 1870. évi városi lakosság számával és területi különbségeivel foglalkozik, melynek sajátosságait a történelmi Magyarország közigazgatási egységei szerint mutatja be, két szempontból. Egyrészt valamennyi jogi értelemben vett város és lakosai figyelembevételével, másrészt csak a funkcionális városok lakóit tekintve tényleges városi lakoságnak. Az ország városi jogállású településeinek (958 darab) népességét összegezve megállapítható, hogy az összlakosság 28,83%-a (4 445 927 fő) e városokban élt. Számuk azért tűnik magasnak, mert a városi jogállású települések 80,3%-a (769 darab) mezőváros (2 403 040 fő) volt, és csak egy részük felelt meg a városi kritériumoknak, így ez a városkategória jelenti a korabeli magyarországi urbanizáció kulcsát. A városodás tényleges mértékét a funkcionálisan városi szerepkörrel rendelkező településeken (496 darab) élők száma (3 363 054 fő) jellemezheti. Ez a történelmi Magyarország összlakosságának 21,81%-a, ami a kiegyezés kori városodottság egyik hiánypótló aránya. Az elemzés és az összehasonlítás során jelentős különbségek adódtak – mind a városodás mértékében, mind területi mintázatában. A városodottság súlypontja a Királyi Magyarország – ezen belül a Dél-Alföld – mindkét elemzési szempont szerint kirajzolódik, miként a perifériák is.

Kulcsszavak:
településföldrajz,
történelmi földrajz,
urbanizáció,
városodás,
területi különbségek

In this study, the authors deal with the number of urban populations in 1870 and the assessment of their territorial differences, presenting their characteristics according to the administrative units of historical Hungary, from two aspects. On the one hand, all cities and their residents were taken into account in the legal sense, and on the other hand, only the residents of functional cities as the actual urban population were interpreted. Summing up the population of the country's urban settlements (958 settlements), it can be stated that 28.83% of the total population (4,445,927 people) lived in these cities. This value is unrealistically high because 80.3% (769 settlements) of the urban settlements were market towns (2,403,040 people), only a part of which met the urban criteria, so this city category is the key to the urbanization of Hungary at the time. The actual value and extent of urbanization can be more realistically illustrated by the number of people living in settlements with a functional urban role (496 settlements) (3,363,054 people). This is 21.81% of the total population of historical Hungary, which is a missing value for urbanization in 1870. During the analysis and comparison, marked differences emerged – both in the value of urbanization, and in the territorial pattern. The center of gravity of urbanization is Royal Hungary – within it the Southern Great Plain – in both analyses, as are the peripheries.

Keywords:
settlement geography,
historical geography,
urbanization,
urban population,
territorial differences

Beküldve: 2025. március 14.

Elfogadva: 2025. december 8.

Bevezetés

A város mint a mindenkori modernizáció letéteményese, és mint a komplex társadalmi-gazdasági változások megújuló jelensége az elmúlt évszázadokban is kitüntetett figyelemben részesült. A városokban élők száma, életkörülményei és gazdasági potenciálja minden ország politikai vezetése számára napjainkban is olyan jelzőszám, melynek alakulása nem lehet közömbös. Mindez a 150 évvel ezelőtti magyar politikai vezetés számára is fontos tényező volt, melyről az első átfogó jellemzést az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás adatai biztosították. Az adatok a korabeli politikusok számára is meglepőnek bizonyultak, különösen a városok népességszámát illetően (Keleti 1871).

Az urbanizációs folyamat két összetevője (városodás, városiasodás) közül e tanulmányban a városodás mértékével és területi különbségeinek értékelésével foglalkozunk, melynek sajátosságait a történelmi Magyarország közigazgatási egységei szerint mutatjuk be, két szempontból. Egyrészt valamennyi jogi értelemben vett várost (958 darab) és lakosait figyelembe vettük, másrészt csak a tényleges városi funkciókkal rendelkező településeken (496 darab) élőket tekintettük városi lakosságnak. Abban ugyanis a korabeli várostörténettel és városföldrajzzal foglalkozó kutatók egyetértének (például Bácskai 1989, 2002, Gyimesi 1975, Beluszky 1990, 2016, Keleti 1873, Katus 1979, Tóth 1988, Vörös 1973, Kókai 1999, 2020 stb.) azzal, hogy a jogi és a funkcionális értelemben vett városok száma nem fedte egymást. Az elemzés és az összehasonlítás során éles különbségek adódtak – mind a városodásban, mind a területi mintázatban –, s az állapotrajzok a korabeli városodottság egy-egy tükrének tekinthetők (Kókai 2012, 2022).

E tanulmányban célunk a következők bemutatása: a jogi értelemben vett városi lakosság alapján számított városodási mutatók irreálisan magas aránya, s a ténylegesen városi funkciókkal rendelkező települések és népességszámuk alapján reálisabb jellemzése a történelmi Magyarország 150 évvel ezelőtti városodási mértékének. Kifejezve azt is, hogy a jogi értelmezés és a kapcsolódó statisztikai adatok felhasználása során forráskritikával kell a kutatást végrehajtani és az eredményeket értékelni.

A városodottság mértéke és területi eltérései a jogi városállomány alapján

E fejezetben az 1870. év elején végrehajtott népszámlálást mint fő adatforrást elemezzük és értékeljük, ehhez azonban pontosítani kellett a városokra és lakosaikra vonatkozó statisztikai adatokat. A népszámlálással egykorú adatok (például helységnévtárak [1863, 1873], statisztikai-demográfiai összeírások stb.) alapján megállapíthatjuk, hogy a városok számában, lakosságában egyaránt voltak kisebb eltérések és pontatlanságok, melyek közül a továbbiakat emeljük ki.

A jogi értelemben vett városok száma és népessége

Az 1870. évi népszámlálás hivatalos statisztikai adatai szerint a történelmi Magyarországon 69 szabad királyi város, 29 kiváltságolt város, 88+3 rendezett tanácsú mezőváros és 769 mezőváros, azaz összesen 958 városi jogállású település volt (1. táblázat).

1. táblázat

A történelmi Magyarország településhálózata (1870)
Settlement network of historical Hungary (1870)

Országrészek	Szabad királyi város	Kiváltságolt város	Rendezett tanácsú mezőváros	Mezőváros	Falu és község	Pusztá, telep	Összesen
Királyi Magyarország	48	–	88	663	9 466	3 616	13 881
Erdély	5+7	18	–	48	2 207	94	2 379
Fiume	1	–	–	–	3	–	4
Horvát-Szlavónország	8	–	–	40	2 941	250	3 239
Határőrvidék	–	11	3 ^{a)}	18	1 756	–	1 788
Összesen	69	29	91	769	16 373	3 960	21 291

a) Vár (Ivanics, Gradiska, Bród).

Forrás: Népszámlálás (1870: 84. o.) adatai alapján.

A legtöbb szabad királyi város (5-5 darab) Pozsony és Zólyom vármegyékben volt, ugyanakkor 29 magyarországi és erdélyi vármegyében, valamint Szerém vármegyében egyetlen ilyen város sem volt. A rendezett tanácsú városok felét a XVI szepességi város, a Jász-kun kerület városai és a hajdúvárosok adták, ugyanakkor 27 vármegyében egyetlen ilyen várost sem találtunk. Tizenegy vármegyében (Árva, Békés, Krassó, Somogy, Tolna, Torna, Turóc, Ugocsa, Veszprém, Zaránd, Zemplén), illetve a Nagy-kikindai kerületben, a Kővár-vidéken és néhány erdélyi szék (például Aranyos, Újgyház, Kőhalom stb.) esetében csak mezővárosok voltak. Sajátos volt a több mint tíz közigazgatási egységre szakadó erdélyi Felső-Fehér vármegye, amelynek 72 települése között egyetlen városi jogállású település sem található. Az 1870. évi népszámlálási adatok szerint a városi jogállású települések 80,3%-a mezőváros volt (1. táblázat).

A történelmi Magyarország városi jogállású településeinek (958 darab) népességszámát összegegyezve megállapítható, hogy az ország lakosságának 28,83%-a (4 445 927 fő) városokban élt, azaz gyakorlatilag minden negyedik lakos (2. táblázat). A városodás viszonylag magas aránya azonban nem jelentette azt, hogy e lakók városias településeken és városi életmódban éltek. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az alföldi városok külterületi lakossága a legkritikább esetben vette igénybe az anyaváros városi funkcióit és szolgáltatásait, hanem azt is, hogy a kis népességszámú mezővárosok sem rendelkeztek olyan központi funkciókkal, amelyek miatt a környező települések lakói felkeresték volna ezeket, például gyakran már az országos vásáraikat sem tartották meg.

2. táblázat

A történelmi Magyarország országrészeinek városi lakossága (1870)

Urban population of the regions of historical Hungary (1870)

Országrész	Népesség	Városok népessége				Városi lakos	
		szabad királyi város	rendezett tanácsú mezőváros	kiváltságolt város	mezőváros	fő	%
Királyi Magyarország	11 117 623	981 091	714 261	–	2 151 035	3 846 387	34,6
Fiume	17 884	13 314	–	–	–	13 314	74,4
Erdély	2 101 727	135 099	–	73 880	100 860	309 839	14,7
Horvát-Szlavónország	979 722	63 101	–	–	93 381	156 482	16,0
Határőrvidék	1 200 371	–	4 275	57 866	57 764	119 905	9,9
Összesen	15 417 327	1 192 605 ^{a)}	718 536	131 746	2 403 040	4 445 927	28,8

a) Zengg (3231 fő) és Karlopage (730 fő) adatai nélkül.

Forrás: Népszámlálás (1870) alapján.

Valamennyi városunk közigazgatási egységek szerinti megoszlását és az ott élők számát – összesített megyei adatok szintjéig – ismerjük (Keleti 1871, Kókai 2023), melyben az országrészek, régiók és közigazgatási egységek szerint is jelentős különbségek vannak a városok számában.

A népszámlálási adatokban Zengg és Karlopage szabad királyi városok – helytelenül – katonai városnak lettek besorolva, ezért ténylegesen 71 szabad királyi városunk volt, amelyekben összesen 1 196 566 fő élt. A 91 rendezett tanácsú városban (tizenegy jársági várossal számolva helyesen 94 darab) 718 536 fő, az erdélyi 18 kiváltságolt városban 73 880 fő, míg a Katonai Határőrvidék tizenegy hasonló állapotú városában (Zengg és Karlopage lakói nélkül) 57 866 fő élt. *Összegezve: 194 városban 2 042 887 fő, a történelmi Magyarország népességének (15 417 327 fő) 13,3%-a élt.*

A mezővárosok száma és összlakossága az előbbieknél jelentősebb korrekciókat igényelt. A kisebb összeadási hibákon túlmenően hat vármegyében és a Katonai Határőrvidéken a népszámlálási kötetben megadott értékektől jelentősebbek az eltérések (Kókai 2023), a következő okok miatt:

- *Pozsony vármegye* esetében a népszámlálási kötetben szereplő 17 mezőváros és lakosság száma (41 545 fő) sem helyes, a korabeli térképek és más források (például helységnévtárak, Demerác 1862, Fényes 1851 stb.) 26–27 mezővárost említenek, ahol közel 50 993 fő élt.
- *Vas vármegye* szintén jelentős eltérést mutat, ahol a mezővárosok száma (22 darab) és népessége (41 525 fő) sem helyes, mert 1828-ban már 28 mezőváros volt a vármegyében (Bácskai–Nagy 1984). Demerác (1862) pedig nem kevesebb mint 43 Vas vármegyei mezővárost sorolt fel, de az 1863. évi Helységnévtár (28 darab) és az 1873. évi Helységnévtár (24 darab) is több mezővárost

- említ, mint a népszámlálási kötet. Egyéb korabeli forrásokat is áttanulmányozva Vas vármegye mezővárosainak számát 34–36 közé tehetjük. A minimálisnak tekintett 34 mezővárosban is tízezer fővel többen (51 853 fő) éltek.
- *Sopron vármegyé*nek 35–37 mezővárosa volt, és mezővárosaiban több mint 6,5 ezer fővel többen éltek, mint az 1870. évi népszámlálás összesített adatai (51 071 fő) szerint.
 - *Zala vármegye* esetén viszont fordított a helyzet, azaz 33 mezővárosában közel 8 ezer fővel kevesebben éltek, mint amennyit az 1870. évi népszámlálás feltüntetett (69 535 fő).
 - *Szerém vármegye* mezővárosainak (5 darab) és az ott élő lakosoknak a száma (28 139 fő) ismét eltéréseket mutat. A korabeli forrásokat áttanulmányozva megállapítható, hogy minimum 12 mezőváros volt e vármegyében, ahol több mint 40 ezer fő élt 1870-ben (Kókai 2018).
 - *Veszprém vármegye* esetében egy mezőváros kimaradt a népszámlálási kötetből, ezért 47 718 fő helyett (11 mezőváros), a 12 mezővárosra vonatkozó 50 317 fő a helyes adat.
 - *Katonai Határőrvidék* esetén sem volt 18 olyan mezőváros, ahol 57 764 fő élt volna. Különösen a Horvát-Szlavón Határőrvidék esetén alacsonyabb – 9 mezővárost említ a népszámlálási kötet, ténylegesen 11–12 mezőváros volt – a mezővárosok lakosság száma a katonai népességgel együtt sem éri el a népszámlálási kötetben megadottakat.

Az ismertetett eltérések az említett közigazgatási egységek esetében fontosak – az 1. ábrán a korrigált adatokkal számolt értékeket tüntettük fel –, országosan azonban mindössze néhány tized százalékot jelentenek. A mezővárosok népességszámát összegezve megállapíthatjuk, hogy *a történelmi Magyarország 769 mezővárosában* – az 1870. évi népszámlálás eredeti adatai alapján – *2 403 040 fő élt, az ország összlakosságának 15,5%-a, azaz minden hatodik-hetedik lakos mezővárosokban élt* (Függelék F1. táblázat). Az is megfigyelhető, hogy a történelmi Magyarország városi népességének (4 445 927 fő) több mint fele (54,0%-a) a mezővárosokban élt. *Az egyértelműen leszűgezhető, hogy ez a kulcsa a történelmi Magyarország tényleges városodottsági arányának, ugyanis nem mindegy, hogy 13,3 vagy 28,8% volt a városi lakosság aránya 1870-re vonatkozóan.* A valóság valahol a két határérték között lehetett, melyet funkcionális városhierarchia-vizsgálatunk jelölhet ki pontosabban.

A városodottság területi eltérései a jogi városállomány alapján

A történelmi Magyarország közigazgatási területeire vonatkozó városodottsági térképén (Függelék F1. ábra) és az országrészek 1870. évi népszámláláskor összesített adatai (2. táblázat és Függelék F1. táblázat) alapján néhány sajátosság kirajzolódik, melyek a következők:

- *A szűkebb értelemben vett Magyarországon* (Királyi Magyarország) az össznépesség több mint egyharmada (34,6%) városokban élt (3 846 387 fő). A szabad királyi városokban 8,8, a rendezett tanácsú városokban 6,4 és a mezővárosokban 19,4%-a élt.
- *A történelmi Magyarország közjogilag különálló országrészeinek* (Erdély 14,7, Horvát-Szlavónország 16,0, Katonai Határőrvidék 9,9%) városodása felét-harmadát érte el a Királyi Magyarország értékeinek. Különösen szembeűnő a Horvát-Szlavón Határőrvidék (6,6%) alacsony városodottsága és urbanizáltsága.
- *Erdély esetében* a szabad királyi városok és a hagyományos kiváltságokkal rendelkező városok népességszáma, szerepe és jelentősége nagyobb volt, mint a többi országrészben.
- *A Királyi Magyarország vármegyéit és igazgatási egységeit* tekintve a kiváltságos kerületek és városok magas városodási arányai (68,7–100%) mellett, öt vármegye Csongrád (80,3%), Pest (61,5%), Zólyom (53,4%), Békés (52,0%) és Csanád (50,2%) népességének több mint fele már ekkor is városokban élt. Pest vármegye esetében azonban az ekkor még közjogilag nem egyesített Pest, Buda és Óbuda adatai is szerepelnek (együtt: 270 476 fő) az előbbi arányban, a székesfőváros (1873-tól) adatai nélkül a városodottság aránya Pest vármegyében 20%-kal alacsonyabb volt, azaz 40,9%.
- *A városi népesség területi koncentrációja* jelentős mértékben meghaladta az országos átlagot (28,83%) a következő közjogilag különálló országrészek esetén: *Horvát-Szlavónországban* csak Verőce vármegye (29,3%), *Erdélyben* csak a szászok által lakott négy igazgatási egység (Brassó és vidéke [49,0%], Medgyes szék [42,2%], Segesvár szék [37,7%] és Szászsebes szék [30,1%]).
- A vármegyei adatok alapján is egyértelműen kirajzolódik, hogy *a Dél-Alföld a legvárosodottabb*, s a négy dél-alföldi megyében (Békés, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád) *a lakosság több mint 50%-a városi jogállású település bel- és külterületén élt*, melyhez a kiskunsági és a nagyikikindai kerület is magas arányokkal kapcsolódott. E régió kiemelkedő városodottsága – Torontál és Temes vármegye alacsonyabb arányai ellenére is – hagyományos okokra vezethető vissza, s napjainkig őrzí e sajátosságát (Kókai 2024).
- *A Dunántúl és a Kisalföld városodottsága* a Királyi Magyarország átlagértékét érte el, mindazok ellenére, hogy Moson, Tolna és Fejér vármegyék arányai magasabbak voltak, ugyanakkor például Vas, Veszprém, Baranya és Zala vármegyék arányai 25% alatt maradtak.
- *A Felföld* esetében kirajzolódik *a városodottság nyugat–keleti lejtője*, melyet a Szepesség magasabb városodottsági arányai zavarják, azonban Trencsén, Árva, Liptó és Turóc vármegye is az Északkelet-Felföldre jellemző arányokkal rendelkezett.
- *Átlag feletti városodottság* jellemezte Bács-Bodrog (46,7%), Moson (43,3%), Tolna (43,0%), Heves és Külső-Szolnok (40,2%), Fejér (40,1%), Pozsony (37,9%), Arad (36,7%) és Nyitra (36,0%) vármegyéket (Függelék F1. ábra, F1. táblázat).

- *Az összlakosság harmada városokban élt* Szabolcs (34,9%), Sopron (33,2%), Esztergom (33,2%), Temes (31,1%) Abaúj (30,7%), Bihar (30,1 %) és Somogy (29,8%) vármegyékben, amelyek a Királyi Magyarország átlagos arányához álltak közel.
- *Mélyen az átlag alatti városodottság* jellemezte Északkelet-Magyarország (például Máramaros, Ung, Ugocsa stb.) és a Partium (például Közép-Szolnok, Zaránd, Kővár vidék, Kraszna stb.) vármegyéit, valamint az ekkor még önálló Torna vármegyét. Az utóbbiaknál csak egy-két kisváros jelentette a városi világot. Sajnos Nógrád, Vas és Trencsén megye arányai is csak a Királyi Magyarország átlagának 50%-a körül alakultak.
- *Egyetlen olyan közigazgatási terület* (Felső-Fehér vármegye, 72 település) volt a történelmi Magyarországon, ahol egyetlen városi kiváltsággal rendelkező település sem volt 1870-ben. Ennek oka, hogy a népszámlálási kötet a szabad királyi városi címmel rendelkező Erzsébetvárost (2550 fő) Küküllő vármegye adatainál tünteti fel. Ezen túlmenően Küküllő vármegye 114 települése között sem jelzett egyetlen városi jogállású települést sem. E probléma mélyebb elemzésétől eltekintve megemlíjtjük, hogy jogilag Dicsőszentmárton (1716 fő) mezőváros 1849-ig, Erzsébetváros pedig 1849–1876 között volt Felső-Fehér vármegye székhelye.

A városodottság mértéke és területi eltérései a funkcionális városállomány népessége alapján

Mint már említettük: a városodottság összesített aránya a népszámlálási adatok alapján 28,8%, ami ad absurdum. Nem véletlen, hogy a demográfusok, a történészek és a geográfusok ezen adatok birtokában nem állítanak össze városodottsági térképeket 1870-re vonatkozóan, ugyanis keresik és igénylik a realisabb, a valósághoz közelítő lehetőségeket, melyek egyike a funkcionális városállomány alapján elkészült vizsgálat és összegzés. A vizsgált időpontra azonban 2023-ig ilyen összegzés nem készült, s Kókai (2023) e hiányt pótolva közreadta a történelmi Magyarország funkcionális városainak állapotrajzát, mint egy lehetséges városhierarchiai vizsgálati szempontot is.

A funkcionális városzemplélet képviselői (például Bácskai 2002, Beluszky 1990, 2004, Tóth 1988 stb.) abból az alaptézisből indulnak ki, hogy egyetlen vizsgált időszak néhány kiválasztott tényezője alapján (például jogi városkategóriák, népességszám-limit stb.) nem fedhető le a városi funkciókkal rendelkező települések teljes köre. Ezért külön-külön meg kell vizsgálni a városi szerepköröket, melyeket meg kell különböztetni és megfelelően súlyozni is kell, s csak ezek alapján lehet megállapítani, hogy mely települések töltenek be funkcionálisan városi szerepkört az adott időpontban és a településhálózatban. Az egyes időpontok összehasonlíthatósága nagymértékben függ a kiválasztott mutatók időtállóságától és relevanciájától is.

A funkcionális városfogalmak a mindenkori város által nyújtott szolgáltatások (például kulturális, gazdasági, egészségügyi, közlekedési-szállítási stb.) mennyiségi és minőségi elemeit tartalmazzák. Kiemelve, hogy e funkciók megjelenése és erőssége a városok fejlődésének szerves következménye. E szemléleten belül, mind a deduktív módszereknek, mind az empirikus módszereknek (például ún. „leltározó módszer”) van létjogosultsága, miként az egyes központi szerepkörök különböző faktorok (például klaszteranalízis, jelentőségtöbblet, diszperziós érték stb.) szerinti súlyozásának is. Kutatásunk vizsgálati alaptéziseként elfogadtuk Beluszky Pál ún. „leltározó módszerét”, mely szerint:

„... a városok hierarchikus rangját a városi alapszerepek („központi helyi” funkciók) mennyisége és sokfélesége, az egyes településekben előforduló városi alapszerepeket ellátó intézmények hierarchikus fokozata határozza meg...” (Beluszky 1990: 16. o.).

Mindazok ellenére alkalmazható ez a módszer, hogy a kiegyezés idején az átfarmálódás kezdeténél tartó – lassan modernizálódó – magyar városhálózat esetében még sok – csekély népességű, városi funkciókkal, városi társadalommal, városi polgársággal alig rendelkező – település örökölt vagy kapott városi intézményrendszert. Ennek következménye, hogy több községi jogállású település (például Német-Csanád, Gattaja, Nagymargitta stb.) is városi funkciókat birtokolt. Az adminisztratív/igazgatási intézmények mellett minél több egyéb, például szolgáltatási feladatokat ellátó intézményt (például pénzügyi, oktatási, egészségügyi stb.) is számításba vettünk („leltároztunk”) a hierarchikus szintek esetében, ezzel is kiküszöbölve a közigazgatás esetlegesen meglévő túlsúlyát.

Az előbbieken túlmenően azt is figyelembe kellett venni, hogy a központi funkciók mennyiségi és térbeli elterjedésének különbségei, illetve alá-fölé rendeltségi viszonyai még a legegyszerűbbnek tartott „leltározó módszer” alkalmazása esetén is kikényszerítik a súlyozást. E tekintetben is elfogadtuk a Beluszky (2016: 122. o.) által alkotott „piramist”, amely a végső hierarchikus sorrend meghatározásakor és a kategorizálásban kapott fontos szerepet (4. táblázat).

Az ún. „leltározó módszer” alkalmazásával és a központi funkciók vizsgálatokor kiemelt figyelmet fordítottunk a központok fejlődését befolyásoló tényezőkre (például népességszám, kereskedelmi és igazgatási funkciók, a szolgáltatások fejlettsége és sokfélesége stb.). A mennyiségi növekedés mellett figyelembe kellett venni, hogy a városok a településhálózat fejlődésében, a gazdasági élet szervezésében, illetve a köz- és szakigazgatási feladatok ellátásában is egyre jelentősebb minőséget képviseltek.

A mutatókat az egyes szinteken belül két nagy csoportra osztottuk. Egyrészt az állam- és közigazgatási, illetve az ún. közszolgáltatási intézményekre („államilag” felülről kijelölt székhelyű, adminisztratív funkciójú intézmények). Másrészt a „piaci alapokon” alulról szerveződő szolgáltató intézményekre (például pénzügyi intézetek, ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, iparkamarák stb.). Feltételezve, hogy e két oldal között többé-kevésbé egyensúlyi állapot áll fenn, elősegítve az objektivitást. Az egyes hierarchikus szintek minőségi és mennyiségi különbsége többnyire világosan különböző feladatokat, hatásköröket jelentett, így az egyes funkciók szerinti vertikális tago-

lódás is megvalósítható. A kiválasztott városi szerepköröket (intézményeket) előfordulási gyakoriságuk alapján rangsorba állítottuk. Minél ritkábban fordult elő valamely jelzőszám, annál magasabb hierarchiaszintet jelölt. Mindezek együttes figyelembevételére alapján – a városhierarchia-megközelítést is prioritásként kezelve – a történelmi Magyarország központi funkciót betöltő településeit a következő hat hierarchiaszintbe soroltuk be:

1. *Országos szintű intézmények és mutatók* (24 darab): például parlament, minisztériumok, bíboros, egyetem, királyi kúria, királyi törvényszék és ítélőtábla stb., ide soroltuk azokat az intézményeket és mutatókat, melyek 1–4 településen fordultak elő.

2. *Regionális szintű intézmények és mutatók* (21 darab): például sajtóügyi bíróságok, posta- és távíró-igazgatóságok, pénzügyi igazgatóságok és bíróságok, érsekségek, jogakadémiák stb., ide soroltuk azokat az intézményeket és mutatókat, melyek 6–21 településen fordultak elő.

3. *Fejlett vármegyeszékhely szintű intézmények és mutatók* (14 darab): például államépítészeti hivatalok, püspökségek, líceumok, hittudományi intézetek, hadtest központok stb., ide soroltuk azokat az intézményeket és mutatókat, melyek 11–59 településen fordultak elő.

4. *Vármegyeszékhely szintű intézmények és mutatók* (17 darab): például királyi törvényszékek, főgimnáziumok, szabad királyi városi jogállás, főesperesi kerületek, pénzügyőri biztosok stb., ide soroltuk azokat az intézményeket és mutatókat, melyek 50–147 településen fordultak elő.

5. *Középvárosi szintű intézmények és mutatók* (12 darab): például algimnáziumok, bankok és/vagy takarékpénztárak 50 ezer forint alatti alaptőkével, rendezett tanácsú városok, alesperesi kerületek, járási központok stb., ide soroltuk azokat az intézményeket és mutatókat, melyek 63–368 településen fordultak elő.

6. *Kisvárosi szintű intézmények és mutatók* (10 darab): például 1–2 ezer fő közötti népesség, mezővárosi jogállás, országos vásárok, egyesület, ügyvéd, orvos, postahivatal, ún. „ismétlő” népiskola vagy polgári iskola stb., ide soroltuk azokat az intézményeket és mutatókat, melyek 203–1594 településen fordultak elő.

A közép- és kisváros elnevezés nem a lélekszámmal áll kapcsolatban, csupán az ellátott városi funkciók méreteire, illetve sokféleségére utal. Amennyiben az adott mutatók több mint felével rendelkezett az adott hierarchiaszintbe sorolt település, akkor teljes értékű, amennyiben ettől kevesebb, de 30%-tól többel, akkor a részleges értékű központok között szerepelt.

Az egyes mutatókat a hierarchiaszinteknek megfelelő pontszámokkal is súlyoztuk, s értelemszerűen az egyes települések a rájuk jellemző egy-egy mutató alapján a legmagasabb pontszámot kapták, függetlenül attól, hogy az összesített pontszámok alapján mely végső hierarchiaszintbe kerültek. Például Szabadka mint 30 ezer feletti lakosságszámmal rendelkező nagyvárosunk – a regionális központok értékének megfelelően – öt pontot kapott a népességszámra, függetlenül attól, hogy az összesítéskor csak a részlegesen fejlett vármegyeszékhelyek között szerepelt. E görgetéses eljárással az volt a célunk, hogy az egyes funkciók értékállóságát biztosítsuk és megőrizzük, így

a magasabb szintet érő funkció az adott településnél magasabb pontszámot is ért. Természetesen az alacsonyabb hierarchiaszintű funkciókért kapott pontok sem veszték el, az adott település összesített pontszámának részét képezték. A települések központi szerepköreinek erősségét kumulált pontszámokkal fejeztük ki – különbözőségük miatt –, amely a központokban működő intézményeknek, hatósugaruk arányában 1–10-ig terjedő pontszámainak összegéből tevődik össze. Az egyes intézmények – súlyuk, jelentőségük alapján – a következő pontszámokat kapták:

- 10 pont: országos szintű intézmények és mutatók;
- 5 pont: regionális szintű intézmények és mutatók;
- 4 pont: fejlett vármegyeszékhely szintű intézmények és mutatók;
- 3 pont: vármegyeszékhely szintű intézmények és mutatók;
- 2 pont: középvárosi szintű intézmények és mutatók;
- 1 pont: kisvárosi szintű intézmények és mutatók.

A funkcionális értelemben vett városok száma és népessége

A funkcionálisan és ennek megfelelő hierarchia alapján is tagolt magyarországi településállomány egészében legalább egy városi (központi) szerepkörrel rendelkező 1594 település (Kókai 2023). Közülük 496 volt olyan, amely minimum három központi funkcióval rendelkezett.

A funkcionálisan városnak tekinthető 496 településen 3 363 054 fő élt, s ez az ország 1870. évi összlakosságának 21,81 %-a, amely a kiegyezés kori városodottság egyik hiánypótló aránya.

A funkcionális városok teljes vagy részleges értékű hierarchikus központként betöltötték az adott hierarchiaszinteken feladatukat, azaz ennyi településről sikerült bizonyítani, hogy funkcionálisan olyan központi hely volt, amelyet a környező települések lakói is felkereshettek a központi funkcióik igénybevételéhez (3–4. táblázat).

3. táblázat

A történelmi Magyarország funkcionális városainak lakossága (1870)

Population of functional cities of historical Hungary (1870)

Országgrész	Népesség, fő	Városok népességszáma, fő				Városi lakos	
		szabad királyi város	rendezett tanácsú mezőváros	kivált-ságolt város	mezőváros	fő	%
Királyi Magyarország	11 117 623	981 091	687 676	–	1 184 447	2 853 214	25,7
Fiume	17 884	13 314	–	–	–	13 314	74,4
Erdély	2 101 727	135 099	–	60 397	78 549	274 045	13,0
Horvát-Szlavónország	979 722	63 101	–	–	62 783	125 884	12,8
Határőrvidék	1 200 371	–	4 275	57 866	34 456	96 597	8,0
Összesen, fő	15 417 327	1 192 605 ^{a)}	691 951	118 263	1 360 235	3 363 054	21,81
Összesen, %	100,0	7,74	4,49	0,77	8,82	21,81	–

a) Zengg és Karlopaگو adatai nélkül.

Forrás: Kókai (2023) adatai alapján.

Mindez azt is jelenti, hogy a jogi értelemben vett városállomány közel fele – központi funkcióit tekintve – már nem töltött be központi szerepkört, amely azonban nem egységesen érintette a jogi értelemben vett városállományt:

- *A szabad királyi városok* mindegyike bekerült a funkcionális városhierarchiába, egyharmaduk (23 darab) azonban de facto közép- vagy kisvárosként funkcionált. A 71 szabad királyi városban 1 196 566 fő élt, Zengg és Karlopage lakóival együtt. A szabad királyi városok közül Bakabánya (3207 fő) volt az egyik legfejletlenebb. E Hont vármegyei városban mindössze hat kereskedőt írtak össze, s azon kevés szabad királyi város közé tartozott, ahol nem volt például ügyvéd, gyógyszerár, orvos, adóhivatal, illetve köz- és szakigazgatási feladatokat sem látott el.
- *A rendezett tanácsú városok* (94 darab) háromnegyede (72 darab) bekerült az egyes funkcionális városhierarchia-szintekbe, azonban 52 (azaz 60%-uk) csak közép- és kisvárosi funkciókkal rendelkezett. A funkcionálisan besorolható 72 rendezett tanácsú városban 691 951 fő élt. A Szepesség, a Jászság és a Kunság esetében volt nagyarányú (Függelék F1–F2. ábra, F1. táblázat, valamint 3–4. táblázat) azoknak a városoknak a köre, amelyek kimaradtak. A Jászság rendezett tanácsú városai közül csak Jászberény és Jászapáti, a nagykunsági városok fele (Karcag, Kisújszállás, Kunszentmárton) és a XVI szepességi város közül is csak nyolc rendelkezett minimum három központi funkcióval. Ugyanakkor például a hajdúvárosok közül az ismertetett okok miatt csak Vámospercs nem került be a funkcionális városok csoportjába.
- *A kiváltságolt városok* esetében az erdélyiek közül öt nem töltött be központi szerepkört (például Oláhfalva/Szentegyháza, Bereck, Illyefalva stb.). A Katonai Határőrvidék tizenegy kiváltságolt városa elérte azt a központi funkció-mennyiséget, amellyel a funkcionális városok között szerepel, közülük kettő (Zengg, Karlopage) ténylegesen szabad királyi város volt. Összegezve: 21 kiváltságolt városban 118 263 fő élt, az ország összlakosságának 0,77%-a.
- *A legjelentősebb változás a mezővárosok esetében következett be.* Az 1870. évi népszámlálási kötet 769 mezővárosa közül – amint az előző fejezetben rámutattunk, ettől a történelmi Magyarországon ténylegesen 50–60 mezővárossal több lehetett – mindössze 283 (36,8%) rendelkezett legalább három központi funkcióval, melyekben 1 360 235 fő élt (3. táblázat).
- A központi funkciók mennyiségi, minőségi elemeit figyelembe véve és súlyozva megállapítható, hogy *körülbelül 280–285 mezőváros töltött be funkcionálisan is városi szerepkört.* Az ezekben élő lakosok száma közel egymillió fővel kevesebb, mint az 1870. évi 769 mezőváros összesített lakosság száma.
- *A történelmi Magyarország mezővárosainak alig több mint egyharmada töltött be funkcióit tekintve központi szerepkört az 1870-re vonatkozó kutatások alapján, amelyekben az ország funkcionális értelemben vett városi lakosságának 40,5%-a élt.*
- *A funkcionális városhierarchia 496 városa között is a mezővárosok voltak túlsúlyban (57,1%), azonban a funkcionálisan is központi helynek tekintett mezőváro-*

sokban élő, az összes funkcionális város népességnek alig több mint 40%-át adták. Mindezt azért is fontos kiemelni, mert ezzel *megváltozhat az a korábbi nézőpont, mely szerint a mezővárosok túlsúlya miatt a magyar városok és lakóik adatai nem tükrözték helyesen a hazai városfejlődést és városodást, s nem állják ki a nemzetközi összehasonlítások próbáját sem.*

- *A magyarországi városbázis fejlettségének egyik következménye, hogy a községek egy része is rendelkezett olyan központi funkciókkal (például országos vásár, járásszékhely, egyesületek stb.), melyek nyomán funkcionálisan központi hely feladatait látták el. A Királyi Magyarországon 20 (például Sásd, Szentlőrinc, Gyöng, Tét, Ómoravica, Muzsla, Salgótarján, Ökörmező stb.), Horvát-Szlavónországban 11 (például Csabar, Stubica, Zlatar stb.), míg Erdélyben 17 (például Topánfalva, Mocs, Hídalmás, Alsó-Jára, Etéd, Magyarláros, Parajd, Kovászna stb.) község volt ilyen. A 48 községi jogállású település közül hat középvárosi funkcionális gazdagsággal rendelkezett (Tenke, Bethlen, Nagysomkút, Felső-Vissó, Balatonfüred, Daruvár), a fennmaradó 42 pedig a kisvárosi funkciók mennyiségi arányaival rendelkezett (Kókai 2023, 2024).*
- *A teljes értékű (128 darab) funkcionális központban az ország lakosságának 8,77%-a (1 352 899 fő), a részleges értékű (368 darab) funkcionális központban 13,04%-a (2 010 155 fő) élt. A történelmi Magyarország 496 funkcionálisan városnak tekintett településén – ebből horvát-szlavónországi volt 52 – élt az össznépesség 21,81%-a, azaz átlagosan minden ötödik lakos (4. táblázat).*

4. táblázat

A történelmi Magyarország funkcionális városainak hierarchiája és népességszáma (1870)

Hierarchical structure and population of the functional cities of historical Hungary (1870)

Hierarchiaszintek	Teljes értékű központok		Részleges értékű központok		Összesen	
	száma, darab	népesség, fő	száma, darab	népesség, fő	száma, darab	népesség, fő
I. Országos központ (Pest-Buda)	1(2)	254 474	–	–	1(2)	254 474
II. Regionális szintű centrumok	6	192 855	8	232 721	14	425 576
III. Fejlett vármegyeszékhely szintű központok	8	142 904	10	158 553	18	301 457
IV. Vármegyeszékhely szintű központok	20	185 718	43	480 301	63	666 019
V. Középvárosi szintű központok	44	387 262	103	487 856	147	875 118
VI. Kisvárosi szintű központok	48	189 686	204	650 724	252	840 410
Összesen	128	1 352 899	368	2 010 155	496	3 363 054
Összesen (Magyarország 15 417 327 fő), %	–	8,77	–	13,04	–	21,81

Forrás: Kókai (2023) adatai alapján.

A 4. táblázat adatai alapján az is megállapítható, hogy az ún. „várospiramis” nem szabályos, mert többek között a Zipf-törvény sem érvényesül, azonban leképezi a magyarországi funkcionális városhálózat dualizmuskori sajátosságait:

- *Pest-Budán* az ország lakosságának 1,75%-a (254 474 fő) élt, – a hozzá számítható Óbuda népességével (16 002 fő) együtt is – az ország funkcionális városi össznépességének körülbelül 8%-a (270 476 fő=8,04%) élt, azaz *nem volt „vízfő” az ország testén.*
- *A regionális fejlettségi szintű centrumokban* (14 darab) az ország lakosságának 2,76, a funkcionális városok összlakosságának 12,65%-a élt.
- *A fejlett vármegyeszékhely szintű városokban* (20 darab) az ország lakosságának 1,96, a funkcionális városok össznépességének 8,96%-a élt.
- *A vármegyeszékhely fejlettségi szintű városokban* (63 darab) az ország lakosságának 4,31, a funkcionális városok össznépességének 19,8%-a élt.
- *A középvárosi fejlettségi szintű központokban* (147 darab) az ország lakosságának 5,68, a funkcionális városok össznépességének 26,2%-a élt.
- *A kistérségi fejlettségi szintű központokban* (252 darab) az ország lakosságának 5,45, a funkcionális városok össznépességének 24,99%-a élt.
- Fontos megjegyezni, hogy *az ország funkcionális városi lakosságának fele azokban a középső- és kistérségi városokban élt,* amelyeket ekkor még nem ért el a modernizáció, s nem tudtak megfelelni a modern kor kihívásainak sem, s mindez a települések jövőjére nézve súlyos demográfiai és településhierarchiai következményekkel is járt.
- *A kistérségi központok körében* a feudális kor kiváltságai maradtak uralkodóak, melyek már nem voltak elegendőek a vizsgált időpontot és a jövőjüket illetően. A kibontakozó tőkés társadalom és gazdaság hatásai pedig ekkor még nem érték el e településeket.

A városodottság területi eltérései a funkcionális városállomány alapján

A történelmi Magyarországon a városodottság aránya – a funkcionális városok mutatói alapján is – országrészek szerint jelentősen eltér egymástól (3–4. táblázat és Függelék F2. táblázat), s mindez kirajzolódik a közigazgatási területekre vonatkozó városodottsági térképen is (Függelék F2. ábra). A legfontosabb sajátosságok a következőkben foglalhatók össze:

- *A városodottság területi mintázata nem változott,* az országrészek és a nagyrégiók abszolút mutatói csökkentek, az intervallumok szűkültek, a sorrend azonban megmaradt.
- *A legvárosiasodottabb országrész továbbra is a szűkebb értelemben vett Magyarország (Királyi Magyarország),* ahol a népesség több mint egynegyede (25,7%) funkcionális városokban élt (2 853 214 fő). A Királyi Magyarország funkcionális városlakóinak 34,4%-a szabad királyi városokban, 24,1%-a rendezett tanácsú városokban és 41,5%-a mezővárosokban élt (3. táblázat).

- A történelmi Magyarország közjogilag különálló országrészeinek (Erdély 13,0, Horvát-Szlavónország 12,8, Katonai Határőrvidék 8,0%) városodása felét-harmadát érte el a Királyi Magyarország arányainak. Különösen szembevetendő a *Horvát-Szlavón Határőrvidék (5,0%) alacsony szintű városodása és urbanizáltsága* (Függelék F2. ábra).
- A funkcionális városok népességének területi koncentrációját tekintve az országos átlagot (21,81%) a közjogilag különálló országrészeket tekintve *Horvát-Szlavónországban csak Szerém vármegye (21,0%) közelítette meg. Erdélyben a szászok által lakott vidékek és a székelyek közül Brassó és vidéke (33,4%), Segesvár széke (30,1%) és Szászsebes széke (30,1%) rendelkezett a legmagasabb aránnyal.* E magasabb arányok azzal magyarázhatók, hogy a névadó város egyedüli funkcionális város is a viszonylag kis kiterjedésű szász székek esetében, továbbá túlsúlyukat és központi funkcióikat erősítette a szabad királyi városokkal egyenrangú hagyományosan kiváltságolt helyzetük is.
- *A Királyi Magyarország vármegyéit és igazgatási egységeit* tekintve (Függelék F2. ábra) megállapítható, hogy a kiváltságos kerületek és városok magas városodási arányai (70,3–96,2%) megmaradtak, mindössze a Jászság és a Nagykunság arányai csökkentek jelentősebb mértékben.
- *Csongrád (79,2%), Pest (57,2%) és Békés (59,7%) vármegyék népességének több mint fele* már ekkor is funkcionálisan városoknak tekinthető központokban élt. Pest vármegye adatai azonban – sajátos helyzete okán – bővebb magyarázatot igényelnek. Pest vármegye esetében ismét figyelembe kell vennünk, hogy az ekkor még közjogilag nem egyesített Pest, Buda és Óbuda adatai is szerepelnek (együtt: 270 476 fő). A későbbi székesfőváros (1873-tól) adatai nélkül a városodottság aránya Pest vármegyében több mint 20%-kal alacsonyabb (34,2%). Mindkét térképen így ábrázoltuk, azaz Budapest területét kiemelve, teljes városodottsággal.
- A vármegyei adatok alapján kirajzolódik, hogy *Dél-Alföld a legvárosodottabb.* A négy dél-alföldi megyében (Békés, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád) együtt a lakosság közel 50%-a funkcionális városi települések bel- és külterületén élt, melyhez a kiskunsági és a nagyikindai kerület is magas arányokkal kapcsolódott. E régió korábbi kiemelkedő városodottsága – Torontál és Temes vármegye alacsonyabb arányai ellenére is – a funkcionális központok népességére leképezve is megmaradt.
- *A Dunántúl városodottsága két részre különül,* az észak-dunántúli és kislalföldi vármegyék (Tolna, Fejér, Veszprém, Győr, Sopron) országos átlagértékkel vagy azt meghaladó funkcionális városodottsági arányokkal rendelkeztek. A Dél-Dunántúl vármegyéit (Baranya [17,6%], Somogy [11,9%], Zala [12,0%] és részben Vas [12,7%]) rendkívül alacsony funkcionális városodottság jellemezte. Mindez az aprófalvas településszerkezetben elhelyezkedő, központi funkció nélküli törpe mezővárosok (500 fő alatti népességszám) magas arányával is magyarázható (Kókai 2023).

- *A Felföld esetében Zólyom (31,7%) és Pozsony (30,1%) vármegyék funkcionális városodottsága a legmagasabb, s az összes többi vármegye arányai az országos átlag alatt maradtak. Különösen alacsony (10% alatti) a Trencséntől Máramarosig húzódó országhatár menti vármegyék városodottsága, a funkcionális központokban élők aránya alapján is. Borsod és Abaúj kedvezőbb arányai az országos átlagtól alig maradnak el, s 5–6%-kal magasabbak, mint a környező vármegyéké. A funkcionális városok számát és lakosságát tekintve megállapítható, hogy a Felföldön a nyugati–keleti irányú városodottsági lejtő szétszakadozott és erősen mérséklődött, illetve eltűnt.*
- *Mélyen az átlag alatti funkcionális városodottság jellemezte Északkelet-Magyarország (például Bereg, Sáros, Ung, Ugocsa, Máramaros stb.) és a Partium (például Közép-Szolnok, Zaránd, Kővár vidék, Kraszna stb.) vármegyéit, valamint az ekkor még önálló Torna vármegyét. E rurális régiók gazdasági fejletlensége, a funkcionális városok alacsony népességszáma és a dinamizmusuk hiánya egyaránt hozzájárult az alacsony városodottsági arányokhoz.*

A városodottság két megközelítésének összehasonlító értékelése

A városodottság két megközelítése szerint az egyes országrészek és vármegyék városi lakosságának arányai eltérő mértékben csökkentek vagy növekedtek. Ez utóbbira a Királyi Magyarországon csak egyetlen példa volt: Békés vármegye, ahol a funkcionális központokban többen éltek, mint a jogállás szerinti városokban. Ennek oka, hogy két nagy népességszámú falu (Orosháza=14 554 fő, Szeghalom=7255 fő) is bekerült a funkcionális központok közé, miközben Füzesgyarmat mezőváros (5735 fő) funkcióját tekintve nem érte el a minimális szintet (3 központi funkció). Erdélyben öt közigazgatási egység (Maros szék, Csík szék, Fogaras, Küküllő és Doboka vármegyékben) esetén is előfordult, hogy a jogi városokban kevesebben éltek, mint a funkcionálisan városoknak tekintett központokban. Ennek oka, hogy a kiváltságolt városok egy része nem rendelkezett érdemi központi funkcióval, ugyanakkor a községi jogállású települések egy része – lásd korábban – közép- és kisvárosi központi szerepkört látott el.

A két városodottsági megközelítés arányai közötti differenciák egyrészt azzal magyarázhatók, hogy a városodás alacsonyabb szintjéről kisebb a csökkenés, mert néhány központ – olykor mindössze egy-kettő – ezen a szinten is felülről megkapta és ellátta a minimális igazgatási-szolgáltatási feladatokat és funkciókat. E sajátosság a Felföld északi peremhelyzetű vármegyéi (például Árva, Liptó, Turóc stb.) és az Északkelet-Felföld vármegyéi (például Máramaros, Ung stb.) esetén is megfigyelhető, de a Horvát-Szlavón Határőrvidék is e csoportba tartozik. Szorosan összefügg mindez az ekkor még hagyományos rurális térségek társadalmi-gazdasági fejlődésének általános sajátosságával is, mely szerint kevesebb központ, alacsonyabb népességszámmal is el tudja látni a társadalmi munkamegosztás által kialakult árucserét, valamint az állami és szakirányítást.

Másrészt, a magasabb városodottsággal rendelkező régiók és térségek nem csak az urbanizációs fejlődésben járnak előrébb, hanem a dinamizálódó helyi és helyzeti energiák következtében több központ alakul ki, s ezek között a központi funkciók is nagyobb mértékben szóródnak. Bizonyos esetekben egymással versengve kieshetnek a funkcionális központok köréből, példák lehetnek minderre az alföldi, egymással határos, népes mezővárosok esetei, de a szepességi városok is.

Az ismertetettek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy:

- *A Királyi Magyarország* esetében a két városodottsági arány közötti eltérés közel 10% (2–3. táblázat és Függelék F1. táblázat). A városodottság aránya 34,6-ről (3 846 387 fő) 25,7%-ra (2 853 214 fő) csökken. Az egyes vármegyék esetén a legnagyobb csökkenés a kismezővárosokban gazdag vármegyék (például Moson, Somogy, Vas, Nyitra stb.) és az észak-alföldi vármegyék esetén figyelhető meg. Mindez azt is jelenti, hogy a funkcionálisan is városnak tekintett településeken élők száma közel egymillió fővel kisebb a jogi városállományban élők számához képest.
- *Erdély, Horvát-Szlavónország és a Katonai Határőrvidék* esetében a jogi értelemben vett városi népessége alapján számított városodottság (Függelék F1. ábra, 2. táblázat) és a funkcionális városok népességszáma alapján számított városodottság (Függelék F2. ábra, F2. táblázat) arányai között mindössze 2–3%-os csökkenés volt, az említett öt közigazgatási egységtől eltekintve. Az is megfigyelhető, hogy a néhány kisváros által meghatározott igazgatási egységekben, melyek egy része kis kiterjedésű, nincs eltérés a két városodottsági arány között.
- *Az is kirajzolódik, hogy a sűrű település- és városhálózattal rendelkező régiókban alacsonyabb városodottsági arányok jellemzőek*, különösen a funkcionálisan központok vonatkozásában. E régiók sűrűbb kisvárosi textúrája ekkor sem kedvezett a modernizációt is leképező urbanizáció dinamikus térhódításának. E régiókban a „lassuló időt” a konzerválódás és a feudális városhálózat megújulásának hiánya – ez még az ott lévő a szabad királyi és kiváltságolt városok egy részére is jellemző volt – képviselte.

Összegzés

A történelmi Magyarország városodottságának két különböző megközelítésű vizsgálata eltérő eredményekkel és mintázattal zárult. Tanulmányunkban az 1870. évi népszámlálás jogi városai (758 darab) és az ún. leltározó módszer segítségével kialakított funkcionális városhierarchia városi szerepkörű települései (496 darab) alapján megrajzolt városodottsági mintázatot hasonlítottuk össze. A jogi és funkcionális városkategóriák népességszámát regionális és vármegyei szinten értelmeztük, s bemutattuk azokat az eltéréseket, amelyek leképezték a statisztikai népességszámadatokból nyerhető különbségeket. Részletes elemzésünkkel bizonyítottuk, hogy a városodottság 28,8%-os (4 445 927 fő) aránya irreálisan magas, csakúgy, mint az egyes közigazgatási

egységekre képzett mutatóké. A mezővárosok magas száma és jelentős népesség-száma torzító városodottsági hatást váltott ki, különösen a Királyi Magyarország – ezen belül elsősorban az Alföld – esetén.

A funkcionális településhierarchiai kutatások segítségével bizonyítottuk, hogy a jogi városállománynak csak körülbelül 50%-a úgy volt központi helynek tekinthető, hogy 48 községi jogállású település is közép- és kisvárosi funkciógazdagsággal rendelkezett. A 496 településből álló funkcionális városokban az ország lakosságának 21,81%-a (3 363 054 fő) élt, melynek aránya és területi mintázata leképezte a tényleges állapotokat. A városodottság 21,81%-os aránya hiánypótló, eddig ilyen mélységű és sokféle elemzés nem készült 1870-re vonatkozóan. A regionális és vármegyei városodottsági mintázat alapjaiban nem változott meg, a különbségek azonban mérséklődtek. A történelmi Magyarország városodottságának fő színtereit és a legfontosabb tendenciákat feltártuk. A funkcionális városhierarchia-kutatások eredményei elősegítették a városodottsági szélsőségek tompítását, de nem szüntették meg. A vizsgálatok igazolták, hogy a magyarországi városhálózatra – ekkor még – döntően a hagyományos fejlesztési erőforrások hatottak, melynek egyik következménye, hogy az átalakuló feudális városhálózatunk és városodottságunk utolsó mintázata rajzolódik ki. Ez volt az elrugaszkodási állapot, s egyben a magyarországi modern urbanizáció szétszórt terjedésének kezdete.

Függelék

F1. táblázat

**A jogi értelemben vett városok népessége
Magyarország közigazgatási egységeiben (1870)**
Population of cities in legal sense in the administrative units of Hungary (1870)

Királyi Magyarország							
Vármegye, kerület	Összes népesség	Városi népesség		Vármegye, kerület	Összes népesség	Városi népesség	
		fő	%			fő	%
Pest-Buda+Óbuda	270 476	270 476	100,0	Hont	112 195	32 015	28,5
Hajdúvárosok	62 914	62 914	100,0	Torontál	350 801	97 306	27,7
Nagykun kerület	60 215	60 215	100,0	Bars	137 191	37 331	27,2
XVI szepességi város	29 616	29 616	100,0	Zemplén	292 771	79 158	27,0
Jász kerület	80 596	75 867	94,1	Szatmár	280 568	71 512	25,5
Kiskun kerület	74 715	69 678	93,3	Gömör	173 438	43 615	25,1
Csongrád	207 585	166 741	80,3	Komárom	143 090	35 351	24,7
Fiumei kerület	17 884	13 314	74,4	Zala ^{a)}	333 237	80 663	24,2
Kikindai kerület	62 209	42 722	68,7	Szepes	143 986	34 764	24,1
Zólyom	101 958	54 398	53,4	Liptó	79 273	18 751	23,7
Békés	209 729	109 152	52,0	Veszprém ^{a)}	201 431	47 718	23,7
Csanád	95 847	48 069	50,2	Baranya	283 506	66 283	23,4
Bács-Bodrog	576 149	268 822	46,7	Turóc	45 346	9 970	22,0
Moson	75 486	32 652	43,3	Krassó	259 079	56 306	21,7
Tolna	220 730	94 951	43,0	Sáros	175 292	38 019	21,7
Pest ^{a)}	504 554	206 320	40,9	Győr	103 437	22 215	21,5
Heves+Külső-Szolnok	332 613	133 833	40,2	Bereg	159 223	33 698	21,2
Fejér	196 234	78 610	40,1	Ugocsa	67 498	12 821	19,0
Pozsony ^{a)}	297 377	112 722	37,9	Vas ^{a)}	331 602	56 001	16,9
Arad	304 713	111 954	36,7	Trencsén	248 626	41 842	16,8
Nyitra	361 005	130 107	36,0	Ung	130 032	17 512	13,5
Szabolcs	265 584	92 572	34,9	Nógrád	198 269	26 277	13,3
Sopron ^{a)}	230 158	76 609	33,3	Máramaros	220 506	29 097	13,2
Esztergom	65 306	21 659	33,2	Kraszna	62 714	7 914	12,6
Temes	356 174	110 759	31,1	Árva	82 364	10 099	12,3
Abauj	166 666	51 108	30,7	Közép-Szolnok	113 639	9 528	8,4
Bihar	555 337	167 090	30,1	Zaránd	63 382	4 460	7,0
Somogy	289 555	86 296	29,8	Torna	23 176	1 469	6,3
Borsod	195 037	55 697	28,6	Kővár-vidék	51 744	3 083	6,0

(A táblázat a következő oldalon folytatódik.)

(Folytatás.)

Erdély							
Vármegye, szék, vidék	Összes népesség	Városi népesség		Vármegye, szék, vidék	Összes népesség	Városi népesség	
	fő	fő	%		fő	fő	%
Brassó vidék	83 090	40 707	49,0	Három szék	110 055	14 715	13,4
Medgyes szék	39 121	16 514	42,2	Kőhalom szék	21 387	2 708	12,7
Segesvár szék	27 280	10 284	37,7	Udvarhely szék	98 224	10 600	10,8
Szászsebes szék	19 237	5 790	30,1	Belső-Szolnok	138 307	12 863	9,3
Beszterce vidék	26 357	7 212	27,4	Aranyos szék	19 680	1 707	8,7
Szászváros szék	22 479	5 661	25,2	Szerdahely szék	19 345	1 623	8,4
Nagy-Sink szék	23 970	5 861	24,5	Újegyház szék	12 390	1 026	8,3
Szeben szék	86 917	18 998	21,9	Csík szék	107 285	6 892	6,4
Kolozs	190 326	39 576	20,8	Fogaras vidék	82 852	4 714	5,7
Alsó-Fehér	227 254	44 398	19,5	Hunyad	188 991	9 847	5,2
Naszód vidék	52 688	8 458	16,1	Doboka	106 430	3 505	3,3
Torda	152 692	20 952	13,7	Küküllő	94 895	2 550	2,7
Maros szék	92 398	12 678	13,7	Felső-Fehér	58 077	0	0,0

Horvát-Szlavónország							
vármegye	összes népesség	városi népesség		vármegye	összes népesség	városi népesség	
	fő	fő	%		fő	fő	%
Verőcze	184 816	54 231	29,3	Zágráb	261 124	31 160	11,9
Szerém	120 352	28 139	23,4	Varasd	170 022	14 398	8,5
Pozsega	76 312	11 389	14,9	Fiume	79 344	5 799	7,3
Körös	87 752	11 367	13,0				

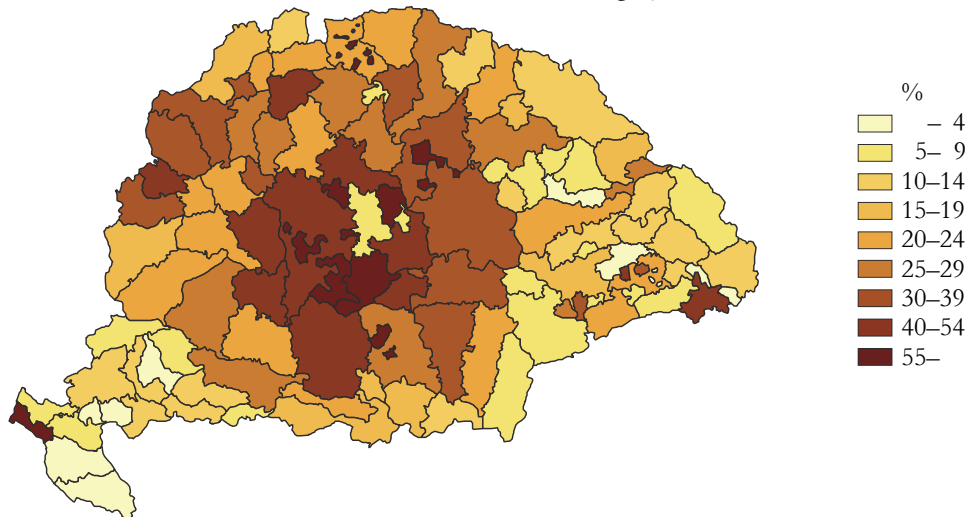
Határörvidék							
Ezred	Összes népesség	Városi népesség		Ezred	Összes népesség	Városi népesség	
	fő	fő	%		fő	fő	%
Horvát (1-10) ^{a)}	755 711	50 365	6,6	Magyar (1-5)	444 660	69 540	15,6
Likkai	84 069	2 286	2,7	Pétervárad	102 765	20 269	19,7
Ottocáni	76 787	1 830	2,4	Titeli	34 358	5 700	16,6
Ogulini	86 515	5 689	6,6	Német bántási ezred	114 515	21 336	18,6
Szluini	68 825	308	0,4	Szerb bántási ezred	94 762	11 990	12,7
Körös	66 187	2 805	4,2	Román bántási ezred	98 260	10 245	10,4
Szentgyörgyi	93 061	5 437	5,8				
I. báni	70 035	1 542	2,2				
II. báni	66 096	8 895	13,5				
Broódi	82 540	6 475	7,8				
Gradiskai	61 596	7 178	11,7				

a) Korrekciós értékek.

Forrás: Népszámlálás (1870) adatai alapján.

F1. ábra

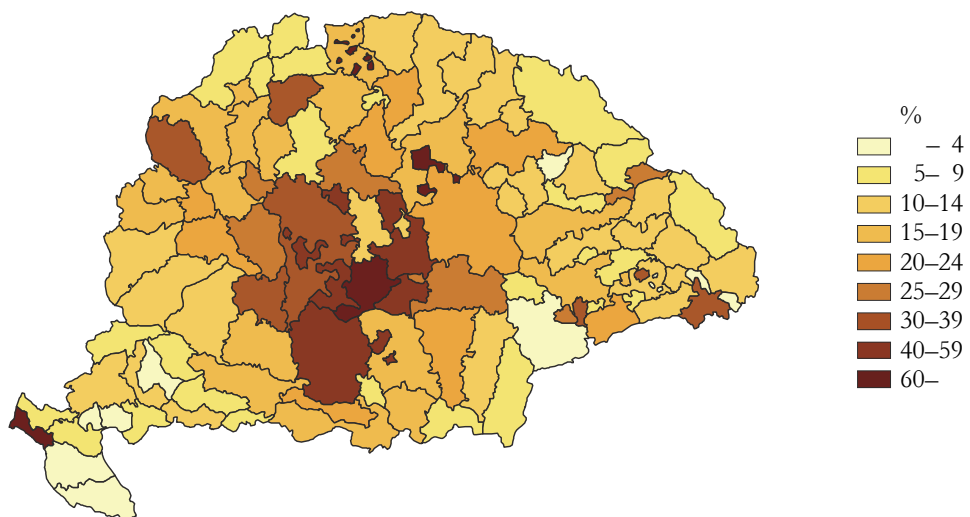
**A jogi értelemben vett városok aránya
Magyarország közigazgatási egységeiben (1870)**
The ratio of cities in legal sense
in the administrative units of Hungary (1870)

Forrás: Népszámlálás (1870) adatai alapján.

F2. ábra

**A funkcionális városok népességaránya a történelmi
Magyarország közigazgatási egységeiben (1870)**
Population ratio of functional cities
in the administrative units of historical Hungary (1870)

Forrás: Kókai (2023) adatai alapján.

F2. táblázat

**A funkcionális városok népességaránya
a történelmi Magyarország közigazgatási egységeiben (1870)**
Population ratio of functional cities in the administrative units of historical Hungary
(1870)

Királyi Magyarország									
Vármegye, kerület	Összes népesség		Városi népesség		Vármegye, kerület	Összes népesség		Városi népesség	
	fő	%	fő	%		fő	%		
Pest-Buda+Óbuda	270 476	270 476	100,0	Sopron	230 158	43 783	19,0		
Hajdúvárosok	62 914	60 515	96,2	Torontál	350 801	66 585	19,0		
Csongrád	207 585	164 346	79,2	Nyitra	361 005	67 659	18,7		
Fiumei kerület	17 884	13 314	74,4	Baranya	283 506	49 998	17,6		
XVI szepességi város	29 616	20 992	70,9	Moson	75 486	12 915	17,1		
Kiskun kerület	74 715	52 542	70,3	Komárom	143 090	24 345	17,0		
Békés	209 729	125 226	59,7	Hont	112 195	17 846	15,9		
Nagykun kerület	60 215	34 898	58,0	Gömör	173 438	26 629	15,4		
Kikindai kerület	62 209	31 361	50,4	Szepes	143 986	21 833	15,2		
Csanád	95 847	45 752	47,7	Zemplén	292 771	43 891	15,0		
Bács-Bodrog	576 149	243 023	42,2	Krassó	259 079	35 226	13,6		
Jász kerület	80 596	29 464	36,6	Ung	130 032	17 512	13,5		
Pest	504 554	172 811	34,2	Vas	331 602	42 134	12,7		
Tolna	220 730	71 612	32,4	Kraszna	62 714	7 914	12,6		
Zólyom	101 958	32 276	31,7	Ugocsa	67 498	8 356	12,4		
Pozsony	297 377	89 505	30,1	Zala	333 237	39 993	12,0		
Heves+Külső-Szolnok	332 613	93 744	28,2	Somogy	289 555	34 316	11,9		
Fejér	196 234	54 743	27,9	Sáros	175 292	20 484	11,7		
Esztergom	65 306	16 962	26,0	Nógrád	198 269	21 947	11,1		
Arad	304 713	77 276	25,4	Bereg	159 223	17 604	11,1		
Temes	356 174	86 489	24,3	Közép-Szolnok	113 639	11 990	10,6		
Bihar	555 337	135 099	24,3	Liptó	79 273	7 821	9,9		
Győr	103 437	24 064	23,3	Máramaros	220 506	21 929	9,9		
Abaúj	166 666	35 929	21,6	Árva	82 364	7 388	9,0		
Szatmár	280 568	59 530	21,2	Trencsén	248 626	21 911	8,8		
Veszprém	201 431	42 471	21,1	Zaránd	63 382	4 460	7,0		
Borsod	195 037	40 791	20,9	Turóc	45 346	3 107	6,9		
Szabolcs	265 584	52 875	19,9	Torna	23 176	1 469	6,3		
Bars	137 191	26 446	19,3	Kővár-vidék	51 744	1 650	3,2		

(A táblázat a következő oldalon folytatódik.)

(Folytatás.)

Erdély							
Vármegye, szék, vidék	Összes népesség	Városi népesség		Vármegye, szék, vidék	Összes népesség	Városi népesség	
	fő	fő	%		fő	fő	%
Brassó vidék	83 090	27 766	33,4	Torda	152 692	16 871	11,0
Segesvár szidék	27 280	8 204	30,1	Belső-Szolnok	138 307	15 028	10,9
Szászsebes szék	19 237	5 790	30,1	Fogaras vidék	82 852	8 899	10,7
Beszterce vidék	26 357	7 212	27,4	Udvarhely szék	98 224	10 428	10,6
Szászváros szék	22 479	5 661	25,2	Naszód vidék	52 688	5 044	9,6
Szeben szék	86 917	18 998	21,9	Aranyos szék	19 680	1 707	8,7
Kolozs	190 326	36 750	19,3	Szerdahely szék	19 345	1 623	8,4
Medgyes szék	39 121	6 712	17,2	Újgyház szék	12 390	1 026	8,3
Alsó-Fehér	227 254	34 930	15,4	Csík szék	107 285	7 927	7,4
Maros szék	92 398	13 255	14,3	Küküllő	94 895	5 492	5,8
Három szék	110 055	14 715	13,4	Doboka	106 430	5 889	5,5
Kőhalom szék	21 387	2 708	12,7	Hunyad	188 991	8 755	4,6
Nagy-Sink szék	23 970	2 882	12,0	Felső-Fehér	58 077	0	0,0

Horvát-Szlavónország							
Vármegye	Összes népesség	Városi népesség		Vármegye	Összes népesség	Városi népesség	
	fő	fő	%		fő	fő	%
Szerém	120 352	25 328	21,0	Pozsega	76 312	7 177	9,4
Verőcze	184 816	34 991	18,9	Varasd	170 022	14 398	8,5
Körös	87 752	10 182	11,6	Fiume	79 344	5 799	7,3
Zágráb	261 124	27 383	10,5				

Katonai Határőrvidék							
Ezred	Összes népesség	Városi népesség		Ezred	Összes népesség	Városi népesség	
	fő	fő	%		fő	fő	%
Horvát (1-10)	755 711	37 606	5,0	Magyar (1-5)	444 660	58 991	13,3
Likkai	84 069	2 286	2,7	Pétervárad	102 765	19 517	19,0
Ottocáni	76 787	452	0,6	Titeli	34 358	2 718	7,9
Ogulini	86 515	5 689	6,6	Német bántási ezred	114 515	21 336	18,6
Szluini	68 825	–	0,0	Szerb bántási ezred	94 762	8 284	8,7
Körös	66 187	2 805	4,2	Román bántási ezred	98 260	7 136	7,3
Szentgyörgyi	93 061	5 437	5,8				
I. Báni	70 035	1 542	2,2				
II. Báni	66 096	5 742	8,7				
Bródi	82 540	6 475	7,8				
Gradiskai	61 596	7 178	11,7				

Forrás: Kókai (2023) adatai alapján.

IRODALOM

- BÁCSKAI, V. (1989): *Towns and Urban Society in Early Nineteenth Century Hungary* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁCSKAI, V. (2002): *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* Osiris, Budapest.
- BÁCSKAI, V.–NAGY, L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* Budapest.
- BELUSZKY, P. (1990): A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón *Tér és Társadalom* 4 (3–4): 13–56. <https://doi.org/10.17649/TET.4.3-4.180>
- BELUSZKY, P. (2004): A szabad királyi városok a dualizmus korában *Településföldrajzi Tanulmányok* 3 (1): 3–17.
- BELUSZKY, P. (2016): *Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs.*
- FÉNYES, E. (1851): *Magyarország geographiai szótára* Kozma Vazul nyomdája, Pest.
- GYIMESI, S. (1975): *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában: funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra* Gazdaságtörténeti értekezések (7), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KATUS, L. (1979): A településhálózat fejlődése. In: KOVÁCS, E. (szerk.): *Magyarország története. 6/2. köt. 1848–1890* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KELETI, K. (1871): *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából* Athenaeum, Pest.
- KELETI, K. (1873): *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából* Második, átdolgozott kiadás, Athenaeum, Buda-Pest.
- KÓKAI, S. (1999): *Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén* Nyíregyháza.
- KÓKAI, S. (2012): Urbanisation development trends of cities in the north-eastern part of the Carpathian basin. In: CSAPÓ, T.–BALOGH, A. (szerk.): *Development of the settlement network in the Central European countries. Past, present and future* pp. 223–233., Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg.
- KÓKAI, S. (2018): A történelmi Magyarország városai 1870-ben. In: HORVÁTH, G. (szerk.): *A magyar földrajz szerencsi műhelye* pp. 211–227., Szerencs.
- KÓKAI, S. (2020): A Felföld városhálózata és funkcionális differenciálódása (1870). In: TAMÁS, E.–KÓKAI, S. (szerk.): *Felföld: tájak, népek, tevékenységek: sárospataki konferenciasorozat II.* pp. 68–87., Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak–Nyíregyháza.
- KÓKAI, S. (2022): Városok, városodás és városiasodás a történelmi Magyarországon (1870) *Településföldrajzi Tanulmányok* 11 (1–2): 3–21.
- KÓKAI, S. (2023): *Magyarország városai a kiegyezés idején: városodottság, városiasodás, városbierarchia, városhálózat* MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyháza.
- KÓKAI, S. (2024): Adalékok a magyarországi városodás dualizmuskori értékéhez és mértékéhez. In: KÓKAI, S.–CSÜLLÖG, G. (szerk.): *Táj, társadalom, kultúra: Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára* pp. 302–319., Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyháza.
- TÓTH, J. (1988): *Urbanizáció az Alföldön* Budapest.

VÖRÖS, K. (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. In: *Tanulmányok Somogy megye múltjából* pp. 189–203., Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.

ADATTÁRAK

A magyar korona országáiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt Budapest, 1871.

BALAJTHY, I.–REVICZKY, S.–ARANYOSI, S.–PEŐCZ E. (1863): *Magyarország Helynévtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, amint az 1863. év elején fennállott* Budapest.

DEMERÁ CZ, N. J. (1862): *A Magyar Királyság állapotrajza. Hiteles adatok nyomán* Bittermann Könyvnyomdája, Pécs.

ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL (1873): *A Magyar Korona Országainak Helységnevtára*. I–XII., Budapest.